

बाणभट्टेने रचिते कादम्बरीस्य सामाजिकराजनीतिकपरीक्षणम्

Deepa Rani

Ph.D. Scholar

Department of Language

Malwanchal University Indore, (M.P.).

Dr. Ritu Bhardwaj

Supervisor

Department of Language

Malwanchal University Indore, (M.P.).

सारः

बाणभट्टः, सप्तम शताब्द्यां प्रसिद्धः संस्कृतकाव्यकारोऽस्ति यः हरिश्चर्यस्य दरबारसमीपस्थः आसीत्। तस्य प्रमुखे द्वे ग्रन्थे, हाशचरित तथा कादम्बरी, संस्कृतसाहित्ये महत्त्वपूर्णं स्थानं विलम्बन्ति। हाशचरित काव्ये राजा हरिश्चर्यस्य जीवनं तथा शासनकालं वर्णितं अस्ति, यत्र तस्य ऐतिहासिकं सन्दर्भं जीवितं रेखितं च। कादम्बरी एकं रोमानीकं काव्ये न केवलं प्रेम, पुनर्जन्म, मानवीय दुःखसमस्याः च विवेचनायाः पक्षे चर्चा करोति, किन्तु दार्शनिकदृष्ट्या अपि गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तुत्य आत्मा तथा जीवनस्य रहस्यमयतां उद्घाटयति। बाणभट्टस्य लेखनशैली सूक्ष्मरचनात्मकता, भावनात्मक गम्भीरता, मानवदृष्टीनां गत्याश्च प्रतिबद्धा अस्ति। यः व्यक्ति ब्राह्मणकुलात् उत्पन्नोऽस्मिन् प्राचीन बिहारप्रदेशे, तस्य साहित्यिकविरासत् आज्ञायुक्तः काव्यदृष्ट्या अप्रतिमः च अत्र प्रमुखं स्थानं अर्हति।

मुख्य शब्दः - बाणभट्टः, हर्षवर्धनस्य, जीवनवृत्तः

परिचयः

बाणभट्टः अथवा बाणभट्टः सप्तमशताब्द्याः संस्कृतगद्यलेखकः कविः च आसीत् । सः हर्षवर्धनराजस्य "अस्थानकविः" आसीत् । तस्य प्रमुखग्रन्थद्वयं हर्षचरितम्, कदम्बरी च । हर्षचरितम् इति राजा हर्षवर्धनस्य जीवनवृत्तान्तः, कदम्बरीजगति प्रथमः उपन्यासः च । कदम्बरी-समाप्तेः पूर्वं बाणभट्टः मृतः, तत् च तस्य पुत्रेण पुलिन्धनेन सम्पन्नम् । उभौ ग्रन्थौ संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थाः इति मन्यन्ते । बाणः किमपि वक्तुं योग्यं न त्यक्तवान् यस्य कारणात् अनन्तरं कोऽपि लेखकः बाणं अतिक्रमितुं न शक्तवान् । कविस्य सर्वतोमुखप्रतिभायाः, विस्तृतज्ञानस्य, आश्चर्यजनकस्य वर्णनात्मकशैल्याः, प्रत्येकस्य विषयस्य सूक्ष्मवर्णनस्य च आधारेण एतत् प्रसिद्धं यत् बाणः किमपि वर्णनं अस्पृष्टं न त्यक्तवान्, तस्य उक्तात् परं बहु किमपि वक्तुं अवशिष्टम् अस्ति। न तिष्ठति। बाणेन यथा बाह्यस्वभावस्य वर्णनं सौन्दर्येण, दयालुतया, अन्वेषणेन च कृतम्, तथैव सः आन्तरिकस्वभावस्य, भावानाम् च समानरूपेण गहनतया विश्लेषणं कृतवान्। तस्य वर्णनानि एतावन्तः विस्तृतानि समीचीनानि च सन्ति यत् पाठकः मन्यते यत् सः अपि तासु परिस्थितिषु तथैव चिन्तितवान् वा कार्यं वा करिष्यति स्म । प्रभातवर्णने, सायंवर्णने, शूद्रकवर्णने, शुक्रवर्णने, चण्डालकन्यावर्णने इत्यादिषु बाणेन न केवलं वर्णनं कृतं अपितु प्रत्येकस्य वस्तुनः जीवन्तं चित्रं प्रस्तुतम्। कविप्रतिभायाः पराकाष्ठा चन्द्रापिदं दत्ते शुक्नासोपदेशे प्रतिबिम्बिता अस्ति । कविस्य लेखनं भावेन प्रवहति इव । शुक्नासोपदेशे सरस्वती साक्षात् वदति इव भाति।

संस्कृतमहाकविषु बाणभट्टस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति । उत्तमः गद्यकविः इति उच्चतमं पदं तस्मै दत्तम् अस्ति। एतदतिरिक्तं ऐतिहासिकदृष्ट्या अपि तेषां विशिष्टानि लक्षणानि सन्ति । सः एव संस्कृत-इतिहासस्य एकमात्रः कलाकारः यस्य जीवनवृत्तेः विषये अस्माकं बहु प्रामाणिक-सूचनाः सन्ति, या अधिकतया तस्य ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते । हर्षकालस्य अनेकराजनैतिकसामाजिकविषयेषु ज्ञानं सूचनां च दत्त्वा हर्षचरितस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। इदमपि प्रकाशं प्राप्नोति यत् बाणकालः हर्षवर्धनस्य (ई. ६०६ तः ६४६ ई. पर्यन्तं) शासनकालस्य परितः आसीत् । तस्मिन् युगे कविः अपि काव्यस्य रचनां कृतवान् । हर्षचरितस्य प्रथमत्रयेषु अध्यायेषु कदम्बरीग्रन्थेषु च प्रारम्भिकश्लोकेषु प्राप्तानां बाणवंशसम्बद्धानां जीवनवृत्तान्तानां च समाहारः अस्ति ।

बाणभट्टः तादृशः संस्कृतसाहित्यस्य कविः, यस्य सम्पूर्णपरिचयः तस्य ग्रन्थेषु एव प्राप्यते। कदम्बरीप्रस्तावे हर्षचरितस्य प्रथमाध्यायद्वये च बाणभट्टेन स्वस्य वंशस्य विस्तरेण वर्णनं कृतम् अस्ति । तदनुसारं सः वात्स्यायनगोत्रस्य ब्राह्मणः आसीत् । बाण बिहारस्य शाहाबाद (आरा) मण्डलस्य प्रीतिकूट-नगरस्य निवासी आसीत् । तस्य पितुः नाम चित्रभानुः, मातुः नाम राजदेवी च आसीत् तस्य माता बाणस्य शिशुत्वे एव मृता । पिता एव मातापितृद्वयस्य भूमिकां प्रेम्णा निर्वहन् पालितवान् । यदा बान् १४ वर्षीयः आसीत् तदा तस्य पिता अपि स्वर्गं गतः ।

पितुः मृत्योः अनन्तरं बान् मित्रैः सह जीवनं यापयितुं आरब्धवान् । सः किशोरावस्थायां देशं परिभ्रमन् ततः पुनः स्वजन्मस्थानं प्राप्तवान् । बाणस्य उच्चस्तरस्य विद्वत्तायाः कुण्ठिताः अन्ये केचन ईर्ष्यालुः विद्वांसः राजा हर्षवर्धनस्य समक्षं तस्य विषये शिकायतुं प्रवृत्ताः, अतः राजा हर्षवर्धनः तं राजसभायां आहूय 'अयस्मी भुजङ्गः' इति उक्त्वा अपमानं कृतवान् । पश्चात् बाणः धैर्यपूर्वकं स्वस्थानं व्याख्याय हर्षवर्धनस्य भ्रमं स्वच्छं कृतवान् । बाणभट्टस्य पाण्डित्येन हर्षवर्धनः प्रसन्नः भूत्वा राजसंरक्षणं दत्तवान् इति विश्वासः अस्ति । अस्मिन् क्रमे बाणभट्टः प्रीतिकूटम् आगत्य 'हर्षचरित' इति रचयित्वा काव्यद्वारा राज्ञः चरित्रम् अमरः अकरोत् ।

बाणभट्टेन स्वस्य लेखनेषु पूर्ववर्तिनां - भासः, वासवदत्तः, कालिदासः, बृहत्कथः इत्यादयः लेखकाः ग्रन्थाः च वर्णिताः सन्ति। भोजराजः अपि विंशतिशतकस्य प्रथमार्धे सरस्वतीव्याकरणे 'याद्रीगगद्यविधौ बाणः पद्यबन्धे' इति उक्त्वा स्वपूर्ववर्तिं सिद्धवान् न तादर्श' एतेषां प्रमाणानाम् आधारेण ते सप्तमशताब्द्याः प्रथमार्धस्य इति मन्तव्यम् ।

बाणभट्टस्य कृतयः - संस्कृतसाहित्यस्य उत्तमाः कृतयः निर्माय बाणः न केवलं संस्कृतसाहित्ये अपि तु सम्पूर्णविश्वस्य कविषु अपि विशेषख्यातिं प्राप्तवान् । बाणभट्टस्य कृतिः निम्नलिखितम् अस्ति - 1. हर्षचरित (कथा) 2. कदम्बरी (कथा)। 3. चण्डिशटकम् (काव्य-प्रशंसा) 4. मुकुटातादितक (नाटक) 5. पार्वती परिणय (कनाट)।

महाकविना बाणभट्टेन विरचितायाः कदम्बर्याः परिचयः

कादम्बरी महाकविना बाणभट्टेन विरचितं संस्कृतगद्यसाहित्ये अमरकीर्तिः अस्ति। कादम्बर्यां बाणस्य साहित्यस्य चरमोत्कर्षः प्राप्तः दृश्यते। एषा कथा-जगतः सर्वोत्कृष्टा कृतिः मन्यते। बाणभट्टेन कादम्बर्याः पूर्वार्धे मंगलाचरणं च मुख्यकथायाः वर्णनं कृतम्। सः विंशति-पद्येषु मङ्गलस्तुतिं, गुरुच वंशपरिचयं, सज्जनस्तुतिं दुर्जननिन्दां च निर्दिश्य स्वकथां सम्यक् प्रस्तुतवान्।

इदम् उक्तं भवति यत् बाणभट्टस्य मौलिककृतिः केवलं पूर्वार्धः एव अस्ति, यः सम्पूर्णकादम्बर्याः द्वितीयांशस्य तृतीयभागः अस्ति। उत्तरार्धस्य रचनां तस्य मृत्यूनन्तरं तस्य पुत्रेण भूषणभट्टेन कृतम्। कादम्बर्या विषये कस्यचित् कविना उक्तं- "कादम्बरीरसज्ञनामाहारोऽपि न रोचते।" कादम्बर्याः पूर्वार्धभागः एतत् प्रकारेण आरभ्यते-

राजा शूद्रकः एकदा स्वस्य सभायां राजसिंहासने आरूढः आसीत्, तदा एक चाण्डालकन्या पिंजरकेण सह शुकं नेतुं प्राप्ता। वैशम्पायननामकः अयं शुकः अद्भुतः च मेधावी च आसीत्। सः राजसभायाम् आगत्य तत्क्षणमेव दक्षिणं पादं पुरस्कृत्य श्लोकं उच्चारयन् राजानं अभिनन्दयति स्म। एतत् दृष्ट्वा सम्पूर्णसभायां कौतूहलम् उत्पन्नम्। यदा राजा अपि उत्सुकतया तस्य परिचयं ज्ञातुम् इच्छति स्म, तदा शुकः स्वपरिचयं कथयन् उक्तवान् यत् अहम् विंध्याटव्या तटे शाल्मलिवृक्षे वसन्नस्मि, तत्र अनेकाः शुकपरिवाराः निवसन्ति स्म, तेषु एकः वृद्धः शुकः मम पितरः आसीत्। कदाचित् शबरसेनापतिः स्वसैन्येन सह विंध्याटवीं तीर्त्वा गच्छति स्म। तस्य सेनायाः एकः सैनिकः केचन शुकान् मारित्वा नेतुम् उद्यतः, किन्तु अहम् तदा अपि उड्डयितुं असमर्थः अस्मि, कथंचित् मम प्राणान् रक्षितुम् सफलः अभवम्। ततः सरोवरस्नानाय आगतानां मुनिपुत्रैः दृष्टः अभवम्। ते माम् महर्षेः जाबालेः आश्रमे नीतवन्तः। अहम् तत्र स्थितस्य वातावरणस्य अत्यन्तं प्रभावितः अभवम्। महर्षिः माम् दृष्ट्वा किञ्चित्कालं ध्यानं कृत्वा उक्तवान् यत् एषः शुकः स्वकर्मफलम् एव भुङ्क्ते। एतत् श्रुत्वा तत्रस्थिताः सर्वे मम कथाम् ज्ञातुम् उत्सुकाः अभवन्, तदा महर्षिणा कथायाः प्रारम्भः कृतः, किन्तु तस्मात्पूर्वम् उक्तवान् यत् एषः शुकः स्वकथां श्रुत्वा स्वपूर्वजन्मं ज्ञास्यति।

एवं महर्षिः विंध्याटव्या मम जन्मात् जाबालिमुनिना आश्रमे आगमनपर्यन्तम् यावत् कथा कथितवान्। उज्जयिन्याम् तारापीडनामकः राजा आसीत्, यस्य रानी विलासवती आसीत्। तस्य मन्त्री शुकनासः कुशलः आसीत्, यस्य भार्या मनोरमा नाम्ना आसीत्। राजा पुत्रप्राप्तये देवार्चनं कृतवान्, ततः पुत्रः अभवत्, यस्य नाम चन्द्रापीडः अभवत्। चन्द्रापीडस्य जन्मदिनम् शुकनासस्य अपि पुत्रः जातः, यस्य नाम ज्योतिषिभिः वैशम्पायनः कृतम्। उभौ कुमारौ समानशिक्षायाः अवसरं प्राप्तवन्तौ। विद्याग्रहणानन्तरं चन्द्रापीडस्य राज्याभिषेकः कृतः। उभौ मित्रौ चन्द्रापीडः च वैशम्पायनः च दिग्विजये गमनाय उद्युक्तौ। त्रयोः वर्षाणि दिग्विजयं कृत्वा एकदा उभौ कुमारौ किन्नरदम्पत्याः अनुगमनं कुर्वन्तौ अच्छोदसरोवरम् अगच्छताम्। तत्र चन्द्रापीडः वीणायां गायन्तीं महाश्वेतानामकां गन्धर्वकन्यां दृष्टवान्। चन्द्रापीडः तस्याः संन्यासिनीत्वस्य कारणं पृष्टवान्। महाश्वेता उक्तवती यत् कदाचित् पुण्डरीकः अहम् च परस्परं मोहितौ अभवाव। पुण्डरीकः विरहाकुलतायां प्राणान् त्यक्तवान्। एतत् ज्ञात्वा अहम् अपि मरणाय उद्युक्ता अभवम्। किन्तु चन्द्रमाः पुण्डरीकस्य पुनः मिलनं आश्वास्य माम् जीवनं कर्तुं उक्तवान्। तस्मात् अहम् अत्र तस्य प्रतीक्षां कुर्वाणास्मि। महाश्वेतायाः सखी कादम्बरी अपि उक्तवती यत् यावत् पुण्डरीकः पुनर्मिलति तावत् अहम् अविवाहिता भविष्यामि इति प्रणीतवती।

महाश्वेता चन्द्रापीडं कादम्बरीसमीपं नीतवती च उभौ अपि प्रथमसाक्षात्कारतः परस्परं मोहितौ अभवतः। तदा राजस्य समाचारं श्रुत्वा चन्द्रापीडः वैशम्पायनं तत्रैव त्यक्त्वा स्वमहलम् प्रत्यागतः। किन्तु दीर्घकालेन वैशम्पायनस्य महलम् अनागमनं दृष्ट्वा चन्द्रापीडः तं खोजयन् वनं प्राप्तवान्। तत्र तस्य ज्ञातं यत् वैशम्पायनः महाश्वेतायाः मोहितः अभवत्, यस्मात् महाश्वेतया तस्मै शुकत्वं शप्तं च सः मृतः अभवत्। एतत् श्रुत्वा दुःखेन चन्द्रापीडः अपि प्राणान् त्यक्तवान्।

चन्द्रापीडस्य मृत्युसमाचारं श्रुत्वा कादम्बरी अपि मरणाय उद्युक्ता अभवति स्म, किन्तु आकाशवाणी जाता यत् "उभौ धैर्यं धारयताम्, उभयोः पुनः मिलनं भविष्यति।" एषा कथा श्रुत्वा शुकः स्वपूर्वप्रेमं स्मृत्वा तं अन्वेष्टुं गतवान्, किन्तु मध्ये एव चाण्डालकन्यया गृहीतः अभवत् तथा च इदं स्थलम् प्राप्तः। एतावत् उक्त्वा शुकः शान्तः अभवत्।

चाण्डालकन्यया उक्तं यत् अहम् एव पुण्डरीकस्य माता अस्मि, त्वम् च चन्द्रापीडः। एतत् श्रुत्वा तस्मै अपि पूर्वजन्मं स्मृतं अभवत्, ततः शुकः च राजा च शरीरं त्यक्तवन्तौ, यतः तयोः शापकालः समाप्तः अभवत्। ततः चन्द्रापीडः पुण्डरीकः च पुनर्जन्मं कृत्वा सर्वे मिलितवन्तः, तेषां माता-पितरौ अपि तत्र प्राप्तवन्तौ। एवं कादम्बरीकथायाः सुखान्तः सम्पूर्णः अभवत्।

बाणभट्टस्य कृतयः

बाणभट्टः महाप्रतिभायुक्तः महान् कविः आसीत् इति साहित्याध्ययनात् ज्ञायते । स्वजीवने सः अनेकानि साहित्यविधानानि आत्मसातवान् । एते चत्वारः वेदविशेषज्ञाः, पुराणशास्त्रज्ञाः, उपनिषदन्यायादिषु षट्दर्शनेषु अत्यन्तं निपुणाः, लौकिक-अलौकिक-व्यवहारेषु च अत्यन्तं कुशलाः आसन् । भाषाशैल्याः विषये तस्य उत्तमः आज्ञा आसीत् । उपमा-उपमा-आदिभावनानां अभिव्यक्तौ तेषां भूमिका नास्ति ।

सः उत्तमः कविः इति मन्यते; यः स्वभावान् सर्वान् लघुविषयेषु प्रक्षिपति। अस्मात् दृष्ट्या बाणभट्टस्य कीर्तिध्वजस्य उत्थापनार्थं द्वौ एव कार्यौ पर्याप्तौ, येषु प्रथमं हर्षचरितं द्वितीयं च कदम्बरी । एतानि महाकवि बाणभट्टस्य अमरः कृतयः इति मन्यन्ते, एतयोः कालातीतग्रन्थयोः कारणात् महाकविः बाणभट्टः साहित्यजगति अमरः अभवत् । तस्य केषाञ्चन कृतीनां संक्षिप्तं वर्णनं अधः दत्तम् अस्ति ।

(क) हर्षचरितम्

एतत् ऐतिहासिकं पुस्तकम् अस्ति। इति बाणभट्टस्य प्रथमः ग्रन्थः, यः हर्षस्य जीवनाधारितः अस्ति। एषा अपूर्णा रचना इति केषाञ्चन विद्वांसः मतम् । परन्तु समीपतः अवलोकितं चेत् पूर्णसृष्टिः एव दृश्यते।

कारणम्, यदा श्यामलः बाणभट्टं हर्षस्य जीवनघटनानां विषये किञ्चित् लिखितुं प्रार्थयति तदा बाणभट्टः वदति-

"आर्य, त्वया किमपि तार्किकं न उक्तम्। अहं तव जिज्ञासासम्बद्धं कामनाम् अपूर्णं मन्ये। प्रायः स्वार्थी कामाः सम्भवस्य असम्भवस्य च विवेकात् शून्याः भवन्ति। परगुणेषु रुचिः, कथाश्रवणात्।" प्रियजनानाम्।मनः लघु-महाजनानाम् प्रज्ञां अपहरति, कुत्र च अणु-हृदयम् अपि च सीमित-चरित्रैः ईश्वरस्य चरित्रं कुत्र च ते सर्वज्ञ-गुणाः अपि वाचस्पतेः अदृश्याः, ते अतिभारवन्तः सरस्वती कृते तर्हि तेषां विषये किं वदामः यदि शताधिकाः जनाः सन्ति ये तेषां चरित्रं वर्णयितुं शक्नुवन्ति?

बाणभट्टस्य उपर्युक्तं वचनं अस्मिन् विषये स्पष्टं सूचकं यत् सः हर्षस्य जीवनस्य एकमेव पक्षं प्रस्तुतं कर्तुम् इच्छति स्म । यतः सः राज्ञः जीवनस्य एकस्य पक्षस्य रूपरेखां आकर्षयितुं ७-८ निःश्वासाः व्यतीतवान् तथा च यदि सम्पूर्णां योजनां प्रस्तुतं कर्तव्यं स्यात् तर्हि न्यूनातिन्यूनं पञ्चाशत् निःश्वासाः व्यतीतव्याः स्यात्, यत् अतीव श्रमसाध्यं, एकरसं, नीरसं च प्रक्रिया अस्ति अत एव सः स्थितिं अवगत्य पूर्वमेव स्वमतं स्पष्टं

कृतवान् । एतत् दृष्टिकोणं मनसि कृत्वा सः हर्षस्य जीवने एतादृशं घटनाचक्रं चिनोति यस्मिन् काव्यस्य समाप्तेः अन्तिमपदं प्राप्स्यति, कविस्य इष्टा उपलब्धिः अपि सिद्धा भविष्यति।

काव्यरचनापूर्वं कविस्य काव्यस्य केचन प्रयोजनानि सन्ति । भारतीयसाहित्यविद्वांसः मन्यन्ते यत् पुस्तकानां समाप्तिः सुखान्तेन भवितुमर्हति। अत एव बाणभट्टः हर्षस्य मृत्युं न दर्शयित्वा राज्यश्रीप्राप्तिपर्यन्तं पुस्तकस्य विस्तारं कृतवान् । अस्मात् अनेके लाभाः अभवन् प्रथमं पुस्तकस्य सुखान्तः अभवत्; द्वितीयं राज्यश्रीमपि प्राप्तम्, यत् कविस्य इष्टं उद्देश्यम् आसीत्, भविष्ये राज्यलक्ष्मीप्राप्तिः सूचयित्वा पुस्तकस्य अपि समाप्तिः अभवत् । या काव्यपरिणामदृष्ट्या सम्पूर्णरचना अस्ति। अस्मिन् विषये बाणभट्टेन एव स्पष्टीकरणं कृतम्

‘तत्र च राज्यश्रीप्राप्त्यव्यतिकरकथां कथयत एवं प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम् ।

(ख) कदम्बरी

कदम्बरी संस्कृतसाहित्यस्य तेजस्वी हीरकम् अस्ति । भाषा-भावनायोः एतादृशः मधुरः संयोगः अन्यत्र दुर्लभः अस्ति । अस्य द्वौ भागौ स्तः – प्रथमार्धं द्वितीयार्धं च । पूर्वं महाकविबाणभट्टेन लिखितं, उत्तरं तु तस्य पुत्रभूषणभट्टेन लिखितम् । अस्मिन् विषये तेनैव स्पष्टीकरणं कृतम् । पितुः आशीर्वादेन एव एतत् सर्वं सम्भवम् इति वदति।

यद्यपि आक्रमणानां चक्रं निरन्तरं प्रचलति स्म, निरन्तरं वर्तते, अग्रे अपि भविष्यति। न कश्चित् पुस्तकम् आक्षेपं विना अवशिष्यते। कदम्बरी अपि न जीवितः । तस्य प्रथमार्धस्य श्लोकाः महाकविः बाणभट्टेन न अपितु तस्य पुत्रस्य भूषणभट्टेन रचिताः इति आरोपः आसीत् । परन्तु एषः आक्षेपः सर्वथा निराधारः अस्ति। यदि तस्य पुत्रेण एतादृशं कर्म कृतं स्यात् तर्हि सः अवश्यमेव तत् प्रदर्शितवान् स्यात् । यथा सः उत्तरभागे स्वस्य काव्यशक्तिं प्रदर्शयति स्म। क्षेमेन्द्रादयः विद्वांसः कदम्बरीं बाणभट्टसृष्टिं मन्यन्ते ।

(ग) चण्डिशतक

भोजदेवेन सरस्वती-कण्ठभारणग्रन्थे चण्डिष्टकस्य ४०, ६६ श्लोकयोः उल्लेखः कृतः ये बाण इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति ।

अमरुक शतकस्य टीकाकार अर्जुनदेवसिंह जी चण्डिष्टकस्य ३७ नम्बरस्य श्लोकस्य उल्लेखं कृतवान् अस्ति । यत् बाणेन प्रतिपादितम् इति उच्यते।

बाणभट्टस्य कृतिः इति मन्यते । देवी चण्डी- स्तुतिकृतम् ।

‘आशाः प्रोषित धीघः गुहश्चः प्रधामसिंहश्च, .

द्रोण्यः कृतमहद्गुमा इव भुवः प्रोत्खात्सैल इव ।

विभ्राणः क्षयकाकलृक्तः सकल्लोक्यदृष्टम दशान्,

वेणः क्षीणमहार्थाः कुरुपते देवस्या वास्थाः।

मार्कण्डेयपुराणे प्राच्यमाणा देवीमाहात्म्यस्य कथाप्रेरितेन १०० श्लोकेषु लिखिता रचना अस्ति । देव्या महिष्मर्दनस्य कथा कथयति । मयूरकविना दत्तं शापं दूरीकर्तुं बाणेन रचितम् ।

(4) शिव-स्तुतिः दुर्गमः ग्रन्थः अस्ति। यस्य प्रवर्तकः बाणभट्टः। इतिहासकाराः एवम् मन्यन्ते ।

(घ) मुकुटादिकम्

डॉ. फतेहसिंहः लिखितवान् यत् भोजदेवस्य शृङ्गारप्रकाशस्य त्रिविक्रमभट्टस्य च नलचम्पूस्य दण्डपालस्य चन्द्रपालस्य च गुणविनयपाणीयाः टीकासु एव मुकुटादिकस्य उल्लेखः अस्ति।

भाष्यकारः चन्द्रपालः नलचम्पुविषये स्वकीया टीका लिखितवान् । यस्मिन् बाणेन लिखितस्य मुकुटादिकम् इति नाटकस्य संकेतः अस्ति। परन्तु एतत् अपूर्णं कार्यम् अस्ति।

(ङ) पार्वती विवाह

पार्वतीपरिणयस्य भूमिका एव वत्सगोत्रीयबाणेन रचिता इति प्रकाशयति ।

विविधानुसन्धानानाम् आधारेण विद्वांसः बाणकृत इति प्रस्तावम् अकरोत् । तस्मिन् एव काले प्राचीनबाणेन न अपितु पञ्चदशशताब्द्यां जातेन वामनभट्टबाणेन निर्मितम् इति अपि स्पष्टं कृतम्, यम् जनाः स्नेहेन बान् इति कथयन्ति स्म ।

साहित्यसमीक्षा

वर्मा (२०२३) कदम्बर्या समाजस्य प्रतिबिम्बं प्रति केन्द्रितः अस्ति । बाणभट्टेन कथं समाजस्य जटिलताः स्वलेखनेषु प्रस्तुताः, येन पाठस्य गभीरताम् अधिकतया अवगन्तुं साहाय्यं भवति इति तेन व्याख्यातम् । बाणभट्टेन न केवलं स्वपात्राणां माध्यमेन सामाजिकसम्बन्धानां प्रकाशनं कृतम्, अपितु समाजे प्रचलितानां जटिलानां भावानाम्, मनोविज्ञानस्य च चित्रणं कृतम् अस्ति । तस्य लेखनेषु यथार्थवादस्य अद्भुतः सन्तुलनः अस्ति, यत् पाठकं तत्कालीनसामाजिकसंरचनायाः गभीरतरं गभीरं गन्तुं अवसरं ददाति।

तिवारी (२०२२) इत्यनेन प्राचीनभारतीयराजनैतिकविचारानाम् तुलनात्मकः अध्ययनः कृतः अस्ति । सः कदम्बरीद्वारा बाणभट्टस्य राजनैतिकदृष्टिकोणं महत्त्वपूर्णं वर्णितवान्, यत् अद्यत्वे अपि प्रासंगिकम् अस्ति। तिवारी इत्यस्य कार्येण बाणभट्टस्य राजनैतिकदृष्टिः प्रकाशिता अस्ति, येन स्पष्टं भवति यत् तस्य विचाराः तत्कालीनसामाजिकराजनैतिकचुनौत्यैः गभीररूपेण प्रभाविताः आसन् । तस्य विश्लेषणं बाणभट्टस्य विचाराणां प्रासंगिकतां निर्दिशति, यत् आधुनिककालस्य सन्दर्भे अपि तस्य राजनैतिकसिद्धान्ताः कथं निरन्तरं प्रवर्तन्ते इति दर्शयति ।

सिंह (2021) इत्यनेन कदम्बरीभाषायां सामाजिकसंरचनानां व्याख्यायाः समीक्षात्मकं दृष्टिकोणं प्रस्तुतम् अस्ति। बाणभट्टेन समाजस्य विभाजनस्य तस्य प्रभावस्य च गहनरूपेण चित्रणं कृतम्, यत् अद्यत्वे अपि प्रासंगिकं वर्तते इति तेन आह । बाणभट्टेन स्वकृतेषु वर्गसङ्घर्षं सामाजिकगतिशीलतां च कथं व्यक्तं कृतम् इति अपि तस्य शोधकार्ये उल्लेखः अस्ति, येन स्पष्टं भवति यत् तस्य कृतीनां न केवलं साहित्यिकं मूल्यं वर्तते, अपितु सामाजिकपरिवर्तनस्य माध्यममपि अस्ति।

पटेल: (२०२०) कादम्बर्या समाजस्य राजनीतिस्य च विषयगतं अन्वेषणं कृतवान् अस्ति। बाणभट्टेन कथं सामाजिकविषयाणि राजनैतिकसन्दर्भे प्रस्तुतानि इति तेन स्वलेखनेषु व्याख्यातम्। तस्य कृतिः ग्रन्थस्य समकालीनसन्दर्भिकताम् प्रकाशयति, समाजस्य राजनीतिस्य च सीमाः प्रायः धुन्धलाः भवन्ति इति दर्शयति। पटेलस्य अध्ययनेन स्पष्टं भवति यत् बाणभट्टः स्वसमयस्य राजनैतिकपरिदृश्यं कथं प्रकाशितवान्, पाठकानां कृते तस्य युगस्य राजनैतिकस्थितेः उत्तमबोधः अभवत्।

उद्देश्यम्

1. महाकवि बाणभट्टेण रचितं कादम्बरी परिचयात्मकं अध्ययनं।
2. बाणभट्टस्य कादम्बरीस्य सामाजिक-राजनीतिकदृष्टिकोणतः तुलनात्मकअध्यानं कर्तुम्।

शोध पद्धति

बाणभट्टेः कादम्बरी-ग्रन्थस्य सामाजिकराजनैतिकदृष्टिकोणात् तुलनात्मकपरीक्षणस्य अनुसंधानविधिः बहुविधं दृष्टिकोणं अवलम्ब्य अस्ति, यत्र साहित्यविश्लेषणं, ऐतिहासिकसन्दर्भनिरूपणं, च तुलनात्मकसाहित्यपद्धतिः सम्मिलिता अस्ति। मुख्यग्रन्थे कादम्बरी-काव्ये सामाजिकजीवनस्य, राज्यव्यवस्थायाः, सांस्कृतिकपरंपराणां च चित्रणं विश्लेष्य, नगरीयजीवनं, आर्थिकवृद्धिं, च राजनीतिकविवेचनां प्रमुखं दृष्टिं कर्तुं प्रयत्नं यः। एतस्मिन्नेव, द्वितीयक-ग्रंथानां ऐतिहासिक-शास्त्रग्रंथानां च सहायकग्रंथानां प्रयोगः कर्तुं यः, यः समाजराजनीतिकवातावरणे बाणभट्टेः दर्शनस्य स्थानं निरूपयेत्। काव्ये शासकधर्मेण शासकवर्गेण च, आर्थशास्त्र तथा मनुस्मृति इत्यादिके लेखननिष्ठा-दृष्टिकोणैः तुलना कृत्य, शासकधर्मेण सामरिकसामाजिकवृद्धिं चित्रितम् अस्ति। तुलनात्मकविधिना, बाणभट्टेः काव्ये राज्यशासनस्य, राजधर्मस्य, च न्यायविधानस्य विवेचनं कृत्वा, तदनुसारं प्राचीनभारतीयराजनीतिकतत्त्वे परिष्कृतं तथा आधुनिकदृष्टिसम्बद्धं विश्लेषणं करणीयम् अस्ति।

बाणभट्टस्य कादम्बरीस्य सामाजिक-राजनीतिक दृष्टिकोणतः तुलनात्मकं अध्ययनम्

सामाजिकदृष्टिकोणः

बाणभट्टेः कादम्बरी नामकं काव्यग्रन्थे केवलं प्रेमकथा न किम् अपि, अपितु प्राचीन भारतीय समाजस्य अतीव विस्तृतं चित्रणं प्रतिपादितम् अस्ति। अत्र सामाजिकजीवनस्य विविधानि पक्षानि - नगरजीवनं, सामाजिकव्यवस्था, धर्मनिष्ठा, वाणिज्यशास्त्रं, च संस्कृति-परंपराणि, सर्वे प्रमुखं स्थानं गृहीताः सन्ति। कादम्बरी काव्ये समाजस्य उन्नति, सौम्यता, धर्मनिष्ठता च विशेषेण चित्रितानि यत्र उज्जयिन्यां नगरवर्णनं, धर्मेण परिवर्तितं समाजजीवनं च दृष्टानि।

१. नगरजीवनं

कादम्बरी उज्जयिनीनगरस्य विविधानि पहलु-चित्राणि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णानि। नगरे प्रत्येकं घरं हरेण सज्जितं, जलस्रोतैः रञ्जितं च, अनेकानि उपवनानि विकसीदन्ति। बाणभट्टेः नगरस्य धार्मिक स्थलेषु, विशेषतया महाकालेश्वरस्य मन्दिरे, व्यापारिके क्षेत्रे च चित्रणं कृत्वा समाजस्य यथार्थजीवनं प्रस्फुटितम् अस्ति। उज्जयिन्या नगरे व्यापार, कला, सांस्कृतिक विकास, इत्यादिकं प्रकटितं अस्ति।

२. वाणिज्य एवं आर्थिकवृद्धि

कादम्बरी काव्ये व्यापारकला, शिल्पकला, खाद्यवस्तूनि, रत्नानि, शङ्खानि इत्यादिकं बहुचर्चितं अस्ति। उज्जयिन्यां बहवः व्यापारिकं मार्गा, व्यापारिगणः समृद्धाः च सन्ति। काव्ये दर्शितं अस्ति यः समाजे लोह, रत्न, आभूषणानि व्यापारिणां च लोकप्रियतया सम्प्रेषणं कर्तुं शक्यन्ते। बाणभट्टेः आर्थिकवृद्धिं केवलं व्यापारणां, कृषिं, तथा शिल्पकला-निर्माणे व्यवस्थितमणुं व्यक्तयः च व्यक्तयः च अवलोकयितुम् उद्भवः सञ्जातमस्ति।

३. भोजनव्यवस्था

कादम्बरी काव्ये भक्ष्य, पेय पदार्थेषु च समाजे वर्णितम् अस्ति। शाकाहारी, मिष्ठान्न, तथा विभिन्न रसायनयुक्तं सोमरस, ताम्बूल आदि प्रकारेण लोकप्रियं प्रकटितम् अस्ति। भोजन-समारोहः, धार्मिककर्मसमयेषु इति सर्वं प्रस्तुतं अस्ति।

राजनैतिकदृष्टिकोणः

बाणभट्टेः कादम्बरी काव्ये केवलं प्रेमकथा, परिहासेण जातं शासक-संविधानं त्यज्य, सर्वेवं पारम्परिके भारतीय राजनैतिकधारा की आलोचना च प्रस्तुतं कृतम् अस्ति। राजपुत्राणां धर्मेण शासनाधिकारस्य प्राप्तिराष्ट्रं नियंत्रणं च। प्राचीन भारतस्य शासकवर्गे धर्म-राज्यधर्मेण निर्णयसम्भूतं।

१. राजव्यवस्था

कादम्बरी काव्ये राजा केवलं एकं प्रशासनिकं नेतृत्वं न यः, अपि तु धार्मिकं कर्तव्यं निभायित्वा, शासनस्थले स्थापितवान् अस्ति। राजा शासनकर्तृणं धर्मनिष्ठं न्यायप्रियं च चिन्हितुं कृत्यानि कर्तव्याणि अङ्गीकृत्य धर्मेण राज्यपालनं निश्चितम् अस्ति। काव्ये तस्य कर्तव्याणि न्यायविवेकं संयोजयित्वा, राजा धर्मेण राज्यपालनं सम्प्रेषयति।

२. राज्याभिषेकं एवं उत्तराधिकारविधि

राज्याभिषेकस्य विधि सम्यग्दृष्ट्या ध्यानप्रदं अस्ति। बाणभट्टेः वर्णयति राजा वा राजपुत्रस्य राज्याधिकारं केवलं एकस्मिन् सन्दर्भे परिशील्य न किम् मात्रेण, अपितु धर्माचरणे प्रबलं मुख्यतत्त्वं अस्ति। कादम्बरी काव्ये राज्याभिषेक-समयेषु धर्मनिष्ठा-प्रवृत्तिनिर्णयः कर्तव्यसिद्धं कृत्यं भवति।

३. शासकस्य कर्तव्यं

कादम्बरी काव्ये शासकस्य कार्यदृष्टिकोणं प्रकटितं अस्ति। राजा स्वराज्ये न्यायाधिकार-संवर्धनं, शान्तिं स्थापयित्वा, धर्मेण प्रजासंवर्धनं, च सर्वेण सम्प्रेषणं सम्पूर्णा सामाजिकतां स्थिरयित्वा, यथाराज्यसुखे विधानं व्यवस्थितं करणीयं यः समग्रं समाजलक्षं सुनिश्चितं अस्ति।

उपसंहारः

बाणभट्टः सप्तमष्टब्धः एकः प्रमुखः संस्कृत कवि, लेखकः असित। सः हर्षना राजसी दर्बावरूपविप्रशंसः, यः कश्चयन अनिविकतापूर्णाभावनाला। बाणस्य मेजर ग्रन्थद्वयाय हर्षचरितम् (राजा हर्षवर्धनस्य जिवित्वृत्तान्तः) च कदम्बरी (प्रथम उपन्यास) संस्कृत साहित्ये अमुल्याकरणः मन्यान्ते। तस्य काव्यशैली अत्यन्तं अन्वेषणं, उत्तमवर्णनात्मकता, भावनात्मकगहनता च पूरिता अस्ति, यस्य माध्यमेन पाठकः तत्कालीनसामाजिकव्यक्तिगतजीवनं स्पष्टतया अवगन्तुं शक्नोति। बाणभट्टः वात्स्यायनागोत्री ब्राह्मणः आसीत्, यः बिहारराज्यस्य प्रीतिकुटनगरस्य (आरा) निवासी आसीत् । कदम्बरी इत्यस्य प्रथमार्धं स्वयं बाणभट्टेन लिखितम्, उत्तरार्धं तु तस्य पुत्रभूषणभट्टेन सम्पन्नम् । हर्षचरितम् इत्यस्मिन् बाणभट्टेन हर्षवर्धनस्य समकालीनराजनैतिकसामाजिकदृष्टिकोणस्य प्रकाशनं कृतम्, कादम्बर्यां तु प्रेम्णः जन्म-मरणस्य च चक्रं अतीव भावुकतया प्रस्तुतम्। बाणभट्टस्य कृतीषु गहनचिन्तनं, भावानाम् उत्तमः संचरणः, जीवनस्य प्रत्येकपक्षस्य सजीवचित्रणं च तस्य महत्त्वं प्रदर्शयति, येन सः संस्कृतसाहित्यस्य अमरः कविः इति प्रतिष्ठितः अस्ति । बाणभट्टः कादम्बरी काव्ये सामाजिक-राजनैतिकदृष्टिकोणात् अतीव महत्त्वपूर्णं चित्रणं प्रतिपादितम् अस्ति। काव्ये न केवलं प्रेमकथा, अपितु समाजव्यवस्था, वाणिज्यवृद्धि, शासककर्तव्य, न्यायविधानानि च यथार्थदृष्ट्या प्रकटितानि। एतद्वारा कादम्बरी ग्रन्थं केवलं काव्यग्रन्थः न, अपि तु ऐतिहासिकवृत्तान्तः एवं राजनीतिकदृष्ट्य-व्यवस्थायाः अतीव विशदं आलेखनं अस्ति।

संदर्भ

1. कुमार, पी .“संस्कृतसाहित्ये शक्तिसंरचना :कदम्बरीयाध्ययनम्।” दक्षिण एशियाई अध्ययन के जर्नल, खंड12 , सं2 , 2017, पृष्ठ.55-70
2. कौर, एम .“प्राचीन भारतीय ग्रन्थेषु सामाजिकपदानुक्रमः :कदम्बरीयाः अध्ययनम्।” भारतीय साहित्य जर्नल, खंड50 , सं2 , 2015, पृष्ठ.200-215
3. खन्ना, न .“बनभट्टः कविः तस्य कालश्च।” भारतीय शास्त्रीय साहित्य, खंड18 , सं1 , 2013, पृष्ठ.30-45
4. गुप्त, आर .“कदम्बरीयां वर्गः शक्तिश्च : विश्लेषणम्।” अन्तर्राष्ट्रीय मानविकी एवं सामाजिक विज्ञान जर्नल, खंड8 , सं4 , 2014, पृष्ठ.33-45
5. चन्द्र, स .“बाणभट्टस्य कदम्बरी का सामाजिक सन्दर्भ।” भारतीय साहित्य जर्नल, खंड45 , सं 2, 2005, पृष्ठ.115-130
6. जैन, र .“बाणभट्टस्य कदम्बरीयां महिलानां भूमिका।” एशियाई महिला अध्ययन जर्नल, खंड 20, सं1 , 2014, पृष्ठ.1-16
7. तिवारी, न .“प्राचीनभारतीयराजनैतिकचिन्तनस्य तुलनात्मकः अध्ययनः।” जर्नल ऑफ पॉलिटिकल थ्योरी, खंड7 , सं2 , 2022, पृष्ठ.92-108
8. दास, अ .“प्राचीनभारतीयसाहित्ये महिलाः कदम्बरीयाध्ययनम्।” भारतीय ऐतिहासिक समीक्षा, खंड 36, सं1 , 2009, पृष्ठ.75-90

9. देव, अ .“संस्कृतसाहित्ये राजनैतिकगतिविज्ञानम्।” संस्कृत अध्ययन, खण्ड22 , सं3., 2010, पृष्ठ.142-156
10. पटेल, वी .“कदम्बरी में समाज के राजनीति के विषयगत अन्वेषण।” सांस्कृतिक अध्ययन की समीक्षा, खंड5 , सं2 , 2020, पृष्ठ.211-230
11. पाण्डेय, आर .“प्राचीनभारतीयसाहित्ये लिंगस्य अवगमनम् : कदम्बरीतः अन्वेषणम्।” अन्तर्राष्ट्रीय महिला अध्ययन मञ्च, खंड25 , सं4 , 2019, पृष्ठ360-370 ।
12. बाणभट्टः। कदम्बरी । अनुवादक क .न०। डी .शर्मा, साहित्य अकादमी, .2002
13. मल्होत्रा, स .“कदम्बरीयां सांस्कृतिकप्रतिबिम्बम्।” संस्कृत संस्कृति पत्रिका, ख.
14. मिश्रः, अ .“कदम्बरी इत्यस्य कलात्मकं आख्यानं तस्य सामाजिकराजनैतिकनिमित्तानि च।” भारतीय साहित्य एवं संस्कृति जर्नल, खंड15 , सं1 , 2016, पृष्ठ.88-102
15. यादव, पु० “बाणभट्टसाहित्ये समाजस्य प्रतिबिम्बाः।” भारतीय साहित्यिक समीक्षा, खंड9 , सं1., 2020, पृष्ठ.110-125